

VIOLENCIA DE XÉNERO E MENORES: SITUACIÓN ACTUAL E MODIFICACIÓN LEXISLATIVAS RECENTES EN ESPAÑA

Ana María Rodríguez González

*Traballadora social no Centro de Saúde de Altamira e Centro de Saúde de Liébana,
Servizo Cántabro de Saúde*

RESUMO:

Este artigo centrarase na importancia de recoñecer os menores como vítimas da violencia de xénero nos fogares. A súa consideración como tal fará que se visibilice a dominación, control e poder baixo o que están sometidos, así como a situación de vulnerabilidade na que se atopan.

Partirase dunha contextualización mediante a definición dos termos realizada dende diferentes organismos. A continuación analizaranse os datos estatísticos de violencia tanto da nosa comunidade coma do resto do Estado español. Posteriormente, recóllense os cambios legislativos levados a cabo no ano 2015 en materia de violencia de xénero e de menores. Polo tanto, mediante este traballo quérese amosar a situación de risco na que se atopan os menores e os avances legislativos recentes recoñecéndolles o dereito como vítimas de xénero para loitar contra a situación de fragilidade na que se vían inmersos dende o punto de vista legal.

PALABRAS CLAVE:

Menores, violencia de xénero, núcleo familiar, violencia doméstica.

RESUMEN:

Este artículo se centra en la importancia de reconocer a los menores como víctimas de violencia de género en los hogares. Su consideración como tal hará que se visibilice la dominación, control y poder bajo el que están sometidos, así como la situación de vulnerabilidad en la que se encuentran.

Se partirá de una contextualización mediante la definición de los términos realizada desde diferentes organismos. A continuación se analizarán

los datos estadísticos de violencia tanto de nuestra comunidad como del resto del Estado español. Posteriormente, se recogen los cambios legislativos llevados a cabo en el año 2015 en materia de violencia de género y de menores. Por lo tanto, mediante este trabajo se quiere mostrar la situación de riesgo en la que se encuentran los menores y los avances legislativos recientes reconociéndoles el derecho como víctimas de género en aras de luchar contra la situación de fragilidad en la que se veían inmersos desde el punto de vista legal.

PALABRAS CLAVE:

Menores, violencia de género, núcleo familiar, violencia doméstica.

ABSTRACT:

This article focuses on the importance of recognizing children as victims of gender-based violence in homes. Its consideration as such, it will be visible the domination, control and authority which they are subject. As well as the position of vulnerability in which they are.

A contextualization should be provided by the definition of terms of different institutions. Then it will analyse the statistics of violence both our community and the rest of the Spanish State. Subsequently, legislative changes carried out in 2015 on gender-based violence and children are collected. Therefore, through this article, we want to show the situation of risk in which children are and recent legislative progress in which the rights as victims of gender are recognized in order to fight against the situation of fragility in which were involved from the legal point of view.

KEYWORDS:

Children under 18 age, violence of gender, nuclear family, violence domestic.

1. INTRODUCCIÓN:

A violencia sempre implica unha situación de poder que busca asoballar, ademais de mostrar unha situación de desigualdade entre as partes implicadas. Nas situacións nas que se produce violencia estanse a vulnerar os dereitos humanos e as liberdades fundamentais. Ademais de atacar a propia dignidade da persoa. Para intentar concienciar e loitar contra esta situación, no ano 1996 (OMS) declarouse a violencia como un importante problema de saúde pública.

Nas sociedades está xeneralizada a idea de que a violencia é un compoñente ineludible da condición humana (OMS, 2002). Esta foi definida pola OMS (2002) como «o uso intencional da forza física ou o poder contra un mesmo, cara a outra persoa, grupos ou comunidades e que ten como consecuencias probables lesións físicas, danos psicolóxicos, alteracións do desenvolvemento, abandono e incluso a morte».

Dentro da violencia, é a exercida dentro do ámbito doméstico aquela que permaneceu invisible ao longo da historia por producirse no ámbito privado. Seguindo a Gorjón (2010), este tipo de violencia non é un fenómeno recente, senón que existe dende a orixe da sociedade patriarcal e para definila utilizouse o termo de violencia doméstica incluíndo todos aqueles actos violentos que se producen reiteradamente no fogar e que as súas vítimas son os membros máis vulnerables do núcleo de convivencia (mulleres, menores e persoas dependentes). Así, foi na II Conferencia Internacional sobre as Mulleres (ONU, 1980) onde se declarou por primeira vez que a violencia que se exerce contra as mulleres na familia é o crime máis encuberto do mundo e formulouse a importancia de visibilizar esta problemática publicamente. No ámbito europeo, a Recomendación nº R (85) do Comité de Ministros do Consello de Europa aos Estados Membros sobre a violencia dentro da familia (1985) recolle a definición como «todo acto ou omisión que atente contra a vida, a integridade física ou psíquica ou a liberdade dunha persoa, ou que poña gravemente en perigo o desenvolvemento da súa personalidade, considerando que tal violencia afecta en particular, aínda que en condiciones diferentes, por una parte ás nenas e nenos, e pola outra ás mulleres».

Posteriormente, utilizouse para designala o termo violencia de xénero que non só se limita ao ámbito doméstico, senón que recolle todos aqueles actos violentos aos que está sometida a muller polo simple feito de ser muller. A violencia contra a muller foi definida na Declaración sobre a eliminación da violencia contra a muller (OMS, 1993) como «todo acto de violencia baseado na pertenza ao sexo feminino que teña ou poida ter como resultado un dano ou sufrimento físico, sexual ou psicolóxico para a muller; así como as ameazas de tales actos, a coacción ou a privación arbitraria da liberdade, tanto se se producen na vida pública coma na vida privada».

No noso país, a Lei orgánica 1/2004, de medidas de protección integral contra a violencia de xénero, define a violencia de xénero como «todo acto de violencia física e psicolóxica, incluídas as agresións á liberdade sexual, as ameazas, as coaccións ou a privación arbitraria de liberdade». Posteriormente, na nosa comunidade, a Lei 11/2007, do 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero, define violencia de xénero no artigo 1.2 como «calquera acto violento ou agresión, baseados nunha situación de desigualdade no marco dun sistema de relacións de dominación dos homes sobre as mulleres que teña ou poida ter como consecuencia un dano físico, sexual ou psicolóxico, incluídas as ameazas de tales actos e a coacción ou privación arbitraria da liberdade, tanto se ocorren

no ámbito público como na violencia familiar ou privada». As medidas establecidas en ambas as leis non combaten toda a violencia doméstica, senón que se centran unicamente na relación de dominación home-muller.

A exposición dos menores á violencia de xénero supón un impacto negativo para o seu desenvolvemento. A dita experiencia lévaos a crear un patrón de dificultades de adaptación similar ao dos menores que sofren abuso dos pais e nais (Janoff-Bulman e Frieze 1983). Ademais, medrar nun contexto de violencia é debilitante para eles, xa que se ven afectadas as áreas de implicación, apoio, control e monitorización parental (Holden, Stein, Ritchie, Harris e Jouriles, 1998). Seguindo a Sani (2007), os menores son vítimas ignoradas porque se minimiza ou incluso chega a non comprenderse o dano psicolóxico que experimentan.

Neste artigo préstaselle especial atención á situación dos menores dentro do contexto da violencia de xénero. Ao longo deste preténdese realizar unha análise do contexto actual e recoller as modificacións lexislativas recentes nesta materia.

2. DATOS ESTADÍSTICOS:

Logo de analizar os últimos datos estatísticos do Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade vemos como o número de mulleres vítimas mortais de violencia de xénero no noso país segue a ser un dato preocupante. Como se observa na táboa 1, o número de vítimas non decrece paulatinamente segundo pasan os anos, senón que en determinados anos obsérvanse picos de vítimas mortais. Ademais, hai que ter en conta os casos que actualmente se atopan en investigación e que aínda non aparecen computados como vítimas de violencia de xénero.

Con respecto aos menores, nos últimos catro anos rexístrase o número de nenas e nenos que quedan orfos por este motivo. Esta situación, debido á súa magnitude e importancia que vai ter no desenvolvemento biopsicosocial do menor, resulta moi preocupante. Á vez, é un dato que é imprescindible que se rexistre e saía á luz xa que son vítimas produto da violencia de xénero e faise preciso tanto atender ás súas necesidades como tomar medidas de intervención de cara a diminuír a súa incidencia.

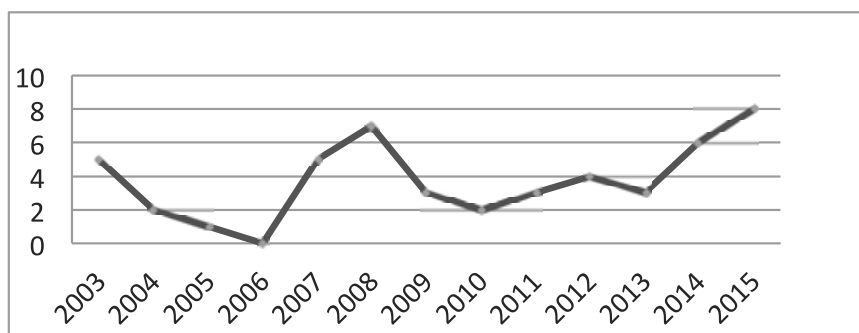
Táboa n.º 1: Mulleres vítimas mortais de violencia de xénero en España.

Ano	Vítimas mortais	Menores orfas e orfos	Casos en investigación
2016*	29	19	6
2015	60	51	1
2014	54	41	3
2013	54	42	0
2012	52	sen datos	1
2011	61	sen datos	2
2010	73	sen datos	--
2009	56	sen datos	--
2008	76	sen datos	--
2007	71	sen datos	--
2006	69	sen datos	--
2005	57	sen datos	--
2004	72	sen datos	--
2003	71	sen datos	--

Fonte: Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade.

No caso da nosa comunidade autónoma, os datos non son máis alentadores. Así, como observamos na gráfica 2, aínda que en épocas anteriores houbo unha diminución de vítimas mortais, tanto no ano 2014 coma no 2015 creceu o número de vítimas dunha forma considerable.

Gráfico n.º 1: Mulleres vítimas mortais de violencia de xénero en Galicia.

Fonte: Elaboración propia a partir dos datos do Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade.

Os menores de idade son vítimas mortais directas e indirectas da violencia de xénero. Na táboa 2 obsérvase o número de vítimas mortais dos últimos catro anos. Especialmente, o ano 2015, con casos aínda en investigación, preséntase como un ano negro para este colectivo.

Táboa n.º 2: Menores vítimas mortais de violencia de xénero en España.

Ano	Vítimas mortais	Casos en investigación
2016	1	1
2015	4	5
2014	4	1
2013	6	0

*Datos contabilizados ata 30/6/2016

Fonte: Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade.

3. MODIFICACIÓNS LEXISLATIVAS:

No ano 2015 producíronse unha serie de cambios lexislativos no ámbito da violencia de xénero para adaptarse á realidade actual e recoñecerlle dereitos aos menores vítimas de violencia de xénero que ata o momento estiveron relegados a un segundo plano.

Dende o punto de vista penal cómpre salientar a Lei orgánica 1/2015, do 30 marzo, pola que se modifica a Lei orgánica 10/1995, do 23 de novembro, do *Código Penal* que incorpora o xénero como motivo de discriminación na agravante 4.ª do artigo 22. Ademais, regula a non esixencia do requisito de denuncia previa nos casos de infraccións relacionadas coa violencia de xénero e doméstica, nin tampouco denuncia nos casos para a persecución do delito de acoso. Nesta lei, tense en conta a posibilidade de prexudicar economicamente a vítima e os menores. Polo tanto, no artigo 84 especifica que nos casos de penas de multas por delitos neste ámbito só se imporán cando se acredite que entre ambos non existen relacións económicas derivadas dunha relación conxugal, de convivencia ou filiación, ou existencia dunha descendencia común. Por outra banda, vaise tipificar dentro dos delitos de quebrantamento, as condutas de cara a facer ineficaces dispositivos telemáticos para controlar as medidas cautelares e as penas de alleamento en materia de violencia de xénero. Ademais, especifícase que a liberdade vixiada tamén se poderá impoñer nos delitos contra a vida e nos de malos tratos e lesións cando se trate de vítimas de violencia de xénero e doméstica. Finalmente destacar o artigo 173 no que se recolle que «quen exerza habitualmente violencia contra quen é ou fora o seu cónxuxe ou sobre a persoa que estea ou estivera ligada a el por unha relación de afectividade aínda sen convivencia, ou sobre os descendentes, ascendentes ou irmáns por natureza, adopción ou afinidade, propios ou do cónxuxe ou convivinte, ou

sobre os menores ou persoas con discapacidade necesitadas de especial protección que convivan con el ou estean suxeitos á potestade, tutela, curadoría, acollemento ou garda de feito do cónxuxe ou convivinte, ou sobre persoa amparada en calquera outra relación pola que se atope integrada no núcleo de convivencia familiar, así como sobre as persoas que pola súa especial vulnerabilidade se atopen sometidas a custodia ou garda en centros públicos ou privados, será castigado coa pena de prisión de seis meses a tres anos, privación do dereito á tenencia e porte de armas de tres a cinco anos e, se é o caso, cando o xuíz ou tribunal o estimen axeitado ao interese da/do menor ou persoa con discapacidade necesitada de especial protección, inhabilitación especial para o exercicio da patria potestade, tutela, curadoría, garda ou acollemento por tempo de un a cinco anos». Sendo moi relevante que cando os actos de violencia se perpetren en presenza de menores, estas penas se imporán na súa metade superior.

A Lei 4/2015, do 27 de abril, do Estatuto da vítima do delito¹ reconece no artigo 2 aos fillos e fillas como vítima indirectas nos casos de morte ou desaparición da persoa causado directamente por un delito. Ademais, no artigo 10 estipúlase o dereito de acceso aos servizos de asistencia e apoio de forma gratuíta e confidencial e as medidas de asistencia e protección para os fillos e fillas menores ou menores suxeitos a tutela, garda e custodia das mulleres vítimas de violencia de xénero ou persoas vítimas de violencia doméstica. Por outro lado, nesa lei tamén se regula o dereito ao acompañamento da vítima pola persoa que esta designe. Este dereito vén reconecido tanto para as vítimas directas como para as indirectas. Hai que ter en conta que este apoio non é só durante o proceso, senón que ten un carácter extra procesual. Así, no artigo 4 apartado c redáctase: «A vítima poderá estar acompañada dunha persoa da súa elección dende o primeiro contacto coas autoridades e funcionarias/os». Así mesmo, no artigo 21 régúlase a protección da vítima durante a investigación penal.

A Lei 15/2015, do 2 de xullo, da xurisdición voluntaria² inclúe novidades relativas en materia de indignidade sucesoria que lles afectan aos supostos de violencia de xénero coa finalidade de outorgar unha mellor protección ante estas situacións. Así, vólvese redactar o artigo 756 quedando incapaces de suceder por causa de indignidade «o condenado por sentenza firme por atentar contra a vida, ou a pena grave por causar lesións ou exercer habitualmente violencia física ou psíquica no ámbito familiar ao causante, ao seu cónxuxe, persoa á que estea unida por análoga relación de afectividade ou algún dos seus descendentes ou ascendentes». Tamén se consideran incapaces aos privados por resolución firme da patria potestade, tutela ou acollemento familiar dun menor.

¹ Entrou en vigor o 28 de outubro de 2015.

² Entrou en vigor o 23 de xullo de 2015.

Novamente, dende o punto de vista económico cómpre salientar o Real decreto-lei 9/2015, do 10 de xullo, de medidas urxentes para reducir a carga tributaria soportada polos contribuíntes do imposto sobre a renda das persoas físicas e outras medidas de carácter económico onde no artigo 1 se modifica a Lei 35/2006 e decláranse exentas as axudas e asistencia ás vítimas de delitos violentos e contra a liberdade sexual e, en particular, a vítimas de violencia de xénero. Ademais, neste real decreto é preciso subliñar o artigo 4 xa que se recoñecen as axudas concedidas ás vítimas de delitos violentos como prestación e axuda pública inembargable.

A Lei orgánica 7/2015, do 21 de xullo³, pola que se modifica a Lei orgánica 6/1985, do 1 de xullo, do Poder Xudicial no artigo 329 recolle que nos concursos para a provisión dos xulgados de menores, os que obtiveran praza deberán participar antes de tomar posesión nas actividades de especialización en materia de menores e en materia de violencia de xénero que estableza o Consello Xeral do Poder Xudicial. Desta forma, remárcase a necesidade de formación polas características especiais do ámbito no que se actúa procurando mellorar a atención aos menores neste aspecto. Tamén destacar o artigo 479 onde se recolle que «os Institutos de Medicina Legal e Ciencias Forenses contarán con unidades de valoración forense integral, das que poderán formar parte os psicólogos e psicólogas e os traballadores e traballadoras sociais que se determine para garantir, entre outras funcións, a asistencia especializada ás vítimas de violencia de xénero e o deseño de protocolos de actuación global e integral en casos de violencia de xénero. Así mesmo, dentro dos institutos poderán integrarse o resto de equipos psicosociais que prestan servizos á Administración de Xustiza, incluíndo os equipos técnicos de menores, cuxo persoal terá formación especializada en familia, menores, persoas con discapacidade e violencia de xénero e doméstica».

No tocante á protección dos menores, a Lei orgánica 8/2015, do 22 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia na disposición final terceira modifica a Lei orgánica 1/2004, do 28 de decembro, de medidas de protección integral contra a violencia de xénero establece que as medidas de protección integral para vítimas de violencia son tanto para as mulleres como para os seus fillos fillas menores e os menores suxeitos á súa tutela, garda ou custodia. Ademais, tamén se recolle a obriga de que o xuíz se pronuncie sobre a pertinencia da adopción das medidas cautelares e de aseguramento, nos procedementos relacionados coa violencia de xénero, sobre os seus fillos e fillas, as persoas que convivan con elas ou se atopen suxeitas a garda ou custodia. Así mesmo, regula a posibilidade de que o xuíz poida suspenderlle ao inculpado por violencia de xénero a patria potestade, a custodia, acollemento, tutela, curadoría ou garda de feito dos menores que dependan del. Igualmente, poderá ordenar a suspensión para o inculpado do réxime de visitas, estancia, relación e comunicación cos

³ Entrou en vigor o 1 de outubro de 2015.

menores que dependan del. En ambos os casos, pode suceder que non se acorde a suspensión, pero o xuíz debe pronunciarse sobre a forma que se exercerán e adoptarán medidas co gallo de garantir a seguridade, integridade e recuperación dos menores e da muller. Así mesmo, este realizará un seguimento periódico.

Na mesma liña, a Lei 26/2015, do 28 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia no artigo 1 recolle que as administracións públicas serán quen vele porque as mensaxes dirixidas aos menores dende os medios de comunicación promovan os valores como a igualdade, solidariedade, diversidade e respecto aos demais, e por outra banda, eviten imaxes de violencia, explotación nas relacións interpersoais, ou que reflectan un trato degradante, sexista, ou discriminatorio. Ademais, modifica o artigo 11 introduce como principio reitor da actuación administrativa «a protección contra toda forma de violencia, incluído o maltrato físico ou psicolóxico, os castigos físicos humillantes e denigrantes, o descoído ou trato negligente, a explotación, a realizada a través das novas tecnoloxías, os abusos sexuais, a corrupción, a violencia de xénero ou no ámbito familiar, sanitario, social ou educativo, incluíndo o acoso escolar, así como a trata e o tráfico de seres humanos, a mutilación xenital feminina e calquera outra forma de abuso». Así mesmo, é especialmente importante subliñar a modificación do artigo 12 onde se garante o apoio que precisen os menores baixo a patria potestade, tutela, garda ou acollemento dunha vítima de violencia de xénero ou doméstica. Nese sentido, os poderes públicos tentarán garantir o apoio preciso co gallo de procurar a permanencia dos menores con ela, así como velarán pola súa protección, atención especializada e recuperación. Ademais, na disposición final décima introducen modificacións no ámbito das prestacións por morte e supervivencia do sistema da Seguridade Social e en favor de familiares do Réxime de Clases Pasivas do Estado nos casos de delito de homicidio doloso. Así, recóllese que os condenados por sentenza firme pola comisión dun delito doloso de homicidio non poden ser beneficiarios das prestacións de morte e supervivencia nos casos en que a vítima sexa causante da prestación.

Destacar por último a Lei 42/2015, do 5 de outubro, de reforma da Lei 1/2000, do 7 de xaneiro, de axuízamento civil que regula que se manterá o recoñecemento do dereito de asistencia xurídica gratuíta que se lles prestará de inmediato a vítimas de violencia de xénero, así como aos menores de idade e ás persoas con discapacidade intelectual ou enfermidade mental cando sexan vítimas de situacións de abuso ou maltrato, independentemente da súa capacidade económica. Ademais, o artigo 6 especifica que a asistencia xurídica gratuíta incluírá asesoramento e orientación no momento inmediatamente previo á interposición da denuncia. Para reducir a posibilidade de revitimización, as vítimas serán defendidas, sempre que sexa posible, por un mesmo avogado ou avogada en todos os procedementos.

4. CONCLUSIÓNS:

É destacable positivamente que se legisle sobre a situación de vulnerabilidade na que se atopan os menores vítimas de violencia de xénero. Desta forma, iníciase unha toma de conciencia sobre unha problemática que estaba a ser considerada secundaria dentro da violencia de xénero e trabállase para eliminar unha lagoa, existente ata o momento, na que os menores non eran considerados vítimas de violencia de xénero. Ademais, cómpre salientar tamén as modificacións en materia económica levadas a cabo, xa que supuñan un dano importante para as vítimas. Malia que, aínda que as modificacións legislativas do ano 2015 supoñen un avance na materia, é preciso un traballo e intervención neste sentido co fin eliminar este tipo de violencia e para evitar os danos psicosociais que lles afectan aos menores.

BIBLIOGRAFÍA

- Il Conferencia Internacional sobre a muller (ONU, 1980). Resolución 35/136 Conferencia Mundial do Decenio das Nacións Unidas para a Muller. Aprobada o 11 de decembro de 1980 pola Asemblea Xeral na súa 35ª reunión. Copenhague, 14-30 xullo de 1980. [versión electrónica] <http://www.mujeresdelsur-afm.org.uy/joomdocs/Declaraciones/1980-informe-Copenhage-ONUespanol.pdf>
- Gorjón, B. M. C. (2010). *La respuesta penal frente al género. Una revisión crítica de la violencia habitual y de género*. (Tese doutoral dirixida por Gómez de la Torre, I. B.) Universidad de Salamanca, Salamanca.
- Holden, G. W.; Stein, J. D.; Ritchie, K. L.; Harris, S. D. e Jouriles, E. N. (1998). Parenting Behaviors and beliefs of battered woman. En G. W. Holden, R. Geffner y E. N. Jouriles (eds.), *Children exposed to marital violence. Theory, research and applied issues* (pp. 293-334). Washington: American Psychological Association.
- Janoff-Bulman, R.; Frieze, I. H. (1983). A theoretical perspective for understanding reactions to victimization. *Journal of Social Issues*, 39, 1-17.
- Lei orgánica 1/2004, do 28 de decembro, de medidas de protección integral contra a violencia de xénero. *Boletín Oficial do Estado* 313, do 29 de decembro de 2004.
- Lei 11/2007, de 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero. *Diario Oficial de Galicia* 152, do 7 de agosto de 2007.
- Lei 4/2015, do 27 de abril, do estatuto da vítima do delito. *Boletín Oficial do Estado* 101, do 28 de abril de 2015.

- Lei orgánica 8/2015, do 22 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia. *Boletín Oficial do Estado* 175, do 23 de xullo de 2015.
- Lei 26/2015, do 28 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia. *Boletín Oficial do Estado* 180, do 29 de xullo de 2015.
- Lei 15/2015, do 2 de xullo, da xurisdición voluntaria. *Boletín Oficial do Estado*, 158, do 3 de xullo de 2015.
- Lei orgánica 1/2015, do 30 marzo, pola que se modifica a Lei orgánica 10/1995, de 23 de novembro, do *Código Penal*. *Boletín Oficial do Estado* 77, do 31 de marzo de 2015.
- Lei orgánica 7/2015, do 21 de xullo, pola que se modifica a Lei orgánica 6/1985, do 1 de xullo, do poder xudicial. *Boletín Oficial do Estado* 174, do 22 de xullo de 2015.
- Lei 42/2015, de 5 de outubro, de reforma da Lei 1/2000, do 7 de xaneiro, de axuízamento civil. *Boletín Oficial do Estado* 239, do 6 de outubro de 2015.
- Nacións Unidas. Declaración sobre a eliminación da violencia contra a muller. Resolución da Asemblea Xeral 48/104 do 20 de decembro de 1993. A/RES/48/104
- OMS (1996) Prevention of violence: a public health priority WHA49.25. Forty-ninth World Health Assembly Geneva, 20-25 May 1996. [versión electrónica] http://www.who.int/violence_injury_prevention/resources/publications/en/WHA4925_eng.pdf
- OMS (2002) *Informe mundial sobre la violencia y la salud*. Ginebra: Autor. [versión electrónica] http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/es/summary_es.pdf
- Real decreto-lei 9/2015, do 10 de xullo, de medidas urxentes para reducir a carga tributaria soportada polos contribuíntes do imposto sobre a renda das persoas físicas e outras medidas de carácter económico. *Boletín Oficial do Estado* 165, do 11 de xullo de 2015.
- Sani, A. I. (2007). «Las Consecuencias de la Violencia Interparental en la Infancia». En R. Arce, F. Fariña, E. Alfaro, C. Civera e F. Tortosa (Eds.), *Psicología jurídica violencia y víctimas* (pp. 9-17). Valencia: Diputació de València.
- Unión Europea. Recomendación n.º R (85) 4, Adoptada polo Comité de Ministros do Consello de Europa o 26 de marzo de 1985, sobre a violencia dentro da familia.